

**ФІНАНСОВЕ ПРАВО ТА НАУКА ФІНАНСОВОГО ПРАВА
В ЛІЦЕЯХ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ**

**FINANCIAL LAW AND THE SCIENCE OF FINANCIAL LAW
IN LYCEUMS OF THE UKRAINIAN PROVINCES IN THE RUSSIAN EMPIRE**

Міхневич Л.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри конституційного та муніципального права
ДВНЗ «Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана»*

Досліджено зародження фінансового права як навчальної дисципліни та науки в ліцеях українських губерній Російської імперії в ХІХ ст. Встановлено обсяги та перелік ліцейських фінансово-правових навчальних курсів та витoki наукового вивчення фінансового права. Виявлено творчі здобутки учених ліцеїв.

Ключові слова: державне господарство, закони казенного управління, закони про повинності та фінанси, наука про фінанси, фінансове право, фінансове законодавство.

Исследовано зародження фінансового права как учебной дисциплины и науки в лицеях украинских губерний Российской империи в ХІХ в. Установлены объемы и перечень лицейских финансово-правовых учебных курсов и истоки научного изучения фінансового права. Выявлены творческие достижения ученых лицеев.

Ключевые слова: государственное хозяйство, законы казенного управления, законы о повинностях и финансах, наука о финансах, финансовое право, финансовое законодательство.

There was researched the origin of financial law as a discipline and science in lyceums of the Ukrainian provinces in the Russian Empire in the nineteenth century. There was established the volumes and the list financial and legal courses in lyceums and the sources of scientific study of financial law. There was revealed the creative achievements of scientific lyceums.

Key words: state economy, laws of state administration, laws on services and finances, science of finance, financial law, financial legislation.

Постановка проблеми. Зародження фінансового права в Російській імперії пов'язане з розвитком державного господарства та розширенням господарської та фінансової діяльності держави. Для ефективного управління казенним господарством імперії (досить великим за обсягом та територіальним розміщенням) необхідно було мати значну кількість чиновницьких кадрів. У західноєвропейських університетах таких фахівців готували на факультетах камеральних наук. Тож запрошені в російські університети іноземні професори читали студентам курси камералістики та політичної економії, які включали елементи економічної політики, поліцейського права, науки про фінанси та фінансового законодавства.

Із прийняттям університетських Статутів 1804 р. фінансово-правові питання вивчалися у блоці дисциплін, які викладалися на кафедрі «дипломатики і політичної економії» юридичних факультетів. Першим кроком на шляху підготовки фахівців у сфері власне фінансового законодавства стало розділення університетських кафедр «законів про державні повинності і фінанси» та «політичної економії і статистики», яке відбулося за Статутом 1835 р. Хоча зауважимо, що окремі російські університети мали свої особливості як у викладанні фінансово-правових дисциплін, так і у формуванні відповідних кафедр. Зокрема, на юридичному факультеті Університету св. Володимира функціонувала кафедра законів про фінанси, а в Московському – кафедра державних податей. Не існувало єдності й в назві

дисциплін цього напрямку. В різні роки в різних навчальних планах зустрічаються назви: «Основи фінансової науки», «Теорія фінансів», «Закони про державні повинності і фінанси», «Основні начала фінансової науки», «Нариси науки фінансового права» тощо. Була здійснена й спроба виокремити юридичну складову частину в економічних навчальних дисциплінах, тож поступово запроваджувався курс «фінансове право».

У першій половині ХІХ ст. викладання курсів фінансово-правового напрямку зводилося до переказу діючого російського законодавства. Теоретичні ж питання, історичне та філософське осмислення законодавчих актів фактично не здійснювалося. Між тим і ці перші кроки створили підвалини для глибоких наукових розробок, які активно велися вже в другій половині ХІХ ст.

Новий перелік юридичних кафедр був уведений третім університетським Статутом 1863 р., тоді ж виділили й кафедру фінансового права та власне самостійний предмет «фінансове право». Цей період був найбільш плідним у розвитку російського фінансового права. З'являються перші підручники, де обґрунтовуються поняття, предмет і методи науки, викладається історія фінансових установ, аналізується законодавство в галузі фінансового управління. У 1864 р. на підставі нового акту «Положение об испытаниях на звание действительного студента и на ученые степени» була започаткована й наукова атестація з фінансового права. Між тим зауважимо,

що до процесу становлення фінансового права та наукового осмислення фінансово-правових проблем на українських землях у XIX ст. долучилися й професори Волинського Кременецького ліцею (1805–1833), Рішельєвського ліцею (1817–1865) та Юридичного ліцею князя Безбородька (1820–1875). Досвід їхньої наукової діяльності може стати корисним для розвитку сучасної юридичної науки фінансового права.

Аналіз останніх публікацій свідчить, що проблематика становлення фінансового права в цілому досить популярна. Окремі питання як університетської фінансово-правової науки, так і досягнень провідних учених-фінансистів XIX ст. відображено в публікаціях Н.О. Пасічник, В.В. Небрат, В.В. Хошуляк, В.М. Орлик та ін. Фінансова наука в Юридичному ліцеї князя Безбородька досліджена Н.О. Пасічник [1]. Хоча належної уваги комплексному вивченню становлення фінансового права та науки фінансового права в ліцеях XIX ст. поки ще бракує.

Метою публікації є висвітлення досвіду викладання фінансового права в українських (за територією) ліцеях Російської імперії, виявлення творчих здобутків учених та визначення їх впливу на подальший розвиток фінансового права.

Виклад основного матеріалу. Насамперед зауважимо, що у Волинському (Кременецькому) ліцеї окремі питання фінансової проблематики викладалися в межах курсів «Політична економія» та «Державне господарство». Останній вивчали за книгою ректора Віленського університету І. Стройновського «*Nauka prawa przyrodzonego, politycznego, ekonomiki politycznej i prawa narodow*» (1785 р.), яку в 1809 р. В.Г. Анастасевич переклав на російську мову і опублікував під заголовком «Наука права природного, політичного, державного господарства і права народів» [2, с. 36]. Професором політекономії в ліцеї був доктор філософії та вільних наук Міхал Хонський (Michał Choński) (1779–1855). Він читав лекції за власними записками з використанням двох традиційних систем: французького економіста Я. Сея та засновника сучасної економічної теорії, шотландця А. Сміта. Курс професора М. Хонського включав чотири частини: 1) виробництво та розподіл товарів народного вжитку; 2) гроші; 3) вартість товару; 4) прибуткова організація виробництва [3, с. 59]. Відомо також, що до викладання політичної економії долучався й професор права Кудлицький (Kudlytsky). Щоправда, інформації про вченого обмаль, не вдалося віднайти і його опублікованих праць.

У Рішельєвському ліцеї (1817–1865) спочатку студентам викладали лише політичну економію, а згодом професор правознавства і політичної економії П.Н. Протопопов став вести самостійний курс «Наука про фінанси». Втім, уже в 1830-х р. студенти юридико-політичного відділення ліцею вивчали блок «політичні науки», який об'єднував «науку про фінанси» та «поліцейську науку». Тобто було посилено саме правову складову частину фінансової науки. Блок політичних наук вів професор

П.О. Симонович, переважно за власними нотатками, складеними за працями А.К. Шторха і Л.К. Якоба. Обсяг цих занять становив 7,5 годин на тиждень [4, с. 436].

У 1839 р. відповідно до особливого розпорядження міністра в ліцеї, як і в університетах, вводився курс «Закони казенного управління». Щоправда, в ліцейських навчальних планах він називався «Фінансові закони». Цей курс зазвичай переказував Звід законів Російської імперії. Його читали викладачі кафедри російського законодавства другокурсникам юридичного відділення (2 години в тиждень). Водночас за новим розподілом предметів у 1841 р. на юридичному та камеральному (відкритому того ж року) відділеннях було введено ще й курс «Державне господарство», що об'єднував політичну економію та науку про фінанси [5, с. 133]. Фінансову науку вивчали другокурсники по 3 години в тиждень, а читав її професор П.О. Симонович за власними нотатками та використовуючи підручник К. Рау [6, с. 14].

Потім наука про фінанси була відділена від політичної економії та об'єднана з позитивним фінансовим законодавством – так з'явився курс «Закони про повинності та фінанси», який вивчали студенти-юристи третього курсу в обсязі 2 години в тиждень. Ці нововведення були затверджені міністром у кінці 1844/45 н. р. Викладання нового курсу покладалося на професора кафедри російського правознавства. Втім, викладачі, які послідовно займали кафедру (С.Ф. Коробкін (1838–1840), П.Д. Селецький (1841–1842) та А.Я. Комарницький (1842–1854)) наукових розробок за даною тематикою напевно не готували, принаймні їхніх опублікованих праць нами не знайдено.

Згодом «закони про повинності і фінанси» читав професор М.І. Максимов (1830–1865). Цей курс і надалі вивчали третьокурсники. Лекції були побудовані за Зводом законів Російської імперії та з використанням праць К. Рау, Р. Моля, К. Мальхуса, Л. К. Якоба, І. Я. Горлова, Є. Г. Осокіна [7, с. 96]. М.І. Максимов вів й активні наукові дослідження. Кілька його статей, зокрема «Финансовая система Великобритании в ее историческом развитии» та «О похідном налоге в Англии» він присвятив питанням фінансової науки [8, с. 7]. У царині міжнародного фінансового права написана його магістерська дисертація «О различных методах установления промышленного налога в государствах Западной Европы», яка нами аналізувалася в окремій праці [9].

У Ніжинській гімназії вищих наук князя Безбородька (заснована в 1820 р., згодом перетворена в Юридичний ліцей) у переліку політичних (юридичних) наук, які вивчали в третьому вищому триріччі, значився курс «Державне господарство» (§ 14 Статуту) [10, с. 212–213]. А з 1828 р. серед юридичних наук з'явилася наука про фінанси. Викладав ці дисципліни професор кафедри політичних наук М.В. Білевич (1779 – після 1833) [11, с. 14]. Професор читав лекції за власними нотатками з використанням загальнонавчаних навчальних посібників, а особистих наукових праць не готував.

Вже після реорганізації гімназії в Юридичний ліцей (1840–1875) юридична підготовка студентів була зорієнтована на вивчення діючого законодавства, зокрема Зводу законів Російської імперії. Саме тому юридичні кафедри в ліцеї були утворені за принципом об'єднання однакової кількості томів Зводу законів. Зокрема, статuti про повинності і статuti казенного управління (томи 4–8 Зводу) мали вивчати під керівництвом професора кафедри законів казенного управління. А в 1860-х роках студентам 3 курсу читали курс із назвою «Законы про финансы» (2 години в тиждень) [11, с. 16].

У різний час викладачами кафедри законів казенного управління були: А.А. Глушановський (1842–1844), М.Х. Бунге (1845–1850), В.А. Незабитовський (1851–1853), О.Ф. Янишевський (1853–1861), Л.І. Жданович (1861–1862; 1866–1873), І.Ю. Патлаєвський (1863–1866) та М.П. Яснопольський (1873–1876). У 1850/51 н. р. закони казенного управління викладав П.Н. Даневський, професор кафедри законів цивільних [1, с. 107].

Перші два роки викладачем кафедри був А.А. Глушановський (1816–1902), але підготовлених праць він не залишив. У 1845 р. кафедру посів М.Х. Бунге (1823–1895), згодом відомий учений та державний діяч. У 1847 р. після захисту в Університеті св. Володимира дисертації «Исследование основ торгового законодательства Петра Великого» молодий дослідник став магістром державного права. У Ніжині він розпочав вивчати й проблеми кредиту. Так, у 1849 р. ним була підготовлена актова промова «О кредите» [12, с. 17]. Вже в Києві, куди перебрався вчений у 1850 р., він захистив докторську дисертацію «Теория кредита» (К., 1852).

Наступним викладачем кафедри став В.А. Незабитовський (1824–1883), згодом відомий учений-міжнародник. Утім, зауважимо, що ніжинський період його наукової діяльності пов'язаний із дослідженнями історії російського права загалом та фінансового права зокрема. У 1852 р. він захистив дисертацію «О податной системе в Московском государстве, со времени установления единодержавия до введения подушного оклада Петром Великим» (К., 1851). У наступному році вчений виступав в урочистому акті ліцею з доповіддю «Очерк системы казенных доходов в России со времени императора Петра Великого до кончины императрицы Екатерины II» (1853) [13, с. 21]. Згодом, ставши ад'юнктом Університету св. Володимира на кафедрі загальнонародного права, він зажив слави відомого вченого-міжнародника.

Упродовж 1853–1860 рр. викладачем кафедри був О.Ф. Янишевський (1833–1860). Серед наукового доробку дослідника варто назвати промову для урочистого акту ліцею в 1858 р. «О государственных кредитах» [14, арк. 667]. Вже у 1860 р. життя молодого юриста обірвала передчасна смерть, тож напевно інших праць учений не залишив. Його наступником на кафедрі став Л.І. Жданович (1834–бл.1901). Уже через рік викладацької діяльності в ліцеї він був відраджений за кордон для

вивчення фінансового права і державного благоустрою. Молодий дослідник слухав лекції з політичної економії в німецького професора В. Рошера та курс фінансів у професора К. Дитцеля, а в Цюріху – лекції професора А. Шербюльє [15, с. 90, 96]. Він опрацював книги М. Вірта, Ж. Г. Курсель-Сенеля, А. Вагнера, К. Дитцеля, вивчаючи питання банківського устрою та управління, банківських операцій [16, с. 103]. У Ніжин учений повернувся в 1866 р. і з того часу до 1873 р. читав ліцеїстам фінансову науку. Втім, наукових праць у цій сфері він не готував, відома лише його актова промова «Краткий очерк развития сельского хозяйства и сельско-хозяйственной науки» (1872) [17, арк. 10].

Серед праць інших викладачів кафедри варті уваги роботи І.І. Патлаєвського (1839–1883). Першим його твором стала виголошена в 1865 р. промова «Реформы в финансовом законодательстве настоящего царствования» (1865) [18, с. 49]. Того ж року він склав іспит на магістра фінансового права, а дисертацію «Денежный рынок в России от 1700 до 1762 г.» (Одеса, 1868) захистив у Новоросійському університеті, куди в 1866 р. був запрошений виконувачем посади доцента фінансового права. Він вивчав ціни на метал та хліб, вплив вексельного курсу на грошовий ринок, історію торгових відносин Росії з іншими народами, зокрема європейськими. Окремим предметом дослідження стала історія монетної системи та вплив видобутку золота та срібла (розроблення золотих та срібних копалень у Росії) на ринки Європи в XVIII ст. Більш пізні його книги: докторська дисертація «Теория денежного обращения Рикардо и его последователей» (Одеса, 1871), перша в Російській імперії дисертація на ступінь доктора фінансового права та видані після смерті вченого «Курс финансового права» (Одеса, 1885) і «О подоходных налогах» (СПб., 1887) – зробили йому ім'я в науці фінансового права.

Перші наукові праці М.П. Яснопольський (1846 – бл.1920) опублікував ще не працюючи в ліцеї. Зокрема, нарис «Железные дороги из Малорусского края к Балтийскому морю» був надрукований у «Санкт-Петербургских Ведомостях» в 1868 р. Уже в Ніжині він написав і опублікував праці «Экономическая будущность юга России» («Отечественные записки», 1872), «Об условиях торговли Юго-Западного края и Малороссии с северо-западными и в особенности польскими рынками» («Записки Императорского Русского Географического Общества», Т. 1., 1873), «Изменение направления хлебной торговли юго-западных и малороссийских губерний под влиянием реальных путей из этих местностей и северо-западных рынков» (СПб., 1873). Окрім того, як зазначав згодом учений, саме в Ніжині, готуючи актову промову в 1873 р., він зацікавився й темою, яка в майбутньому стала його дисертаційним дослідженням («О географическом распределении государственных доходов и расходов в России» (К., 1890)). Пізніше М.П. Яснопольський стане одним із фундаторів кївської школи фінансового права.

Висновки. Отже, в ліцеях окремі фінансові питання, які викладалися як складові частини різних навчальних дисциплін, згодом перетворилися на самостійні фінансово-правові дисципліни. Фінансові курси називалися по-різному: «Державне господарство», «Наука про фінанси», «Закони казенного управління», «Фінансові закони», «Закони про повинності та фінанси», але зміст цих курсів постійно поглиблював фінансово-правову складову частину. Спочатку їх викла-

дання в ліцеях зводилося до переказу діючого російського законодавства, наукові ж розробки тільки зароджувалися, але згодом сформувалися в самостійну сферу наукових досліджень. Перші праці ліцейських вчених торкалися проблем кредиту, податку, грошового обігу, системи казенних доходів, розподілу державних доходів і видатків, реформи фінансового законодавства тощо, які не втратили цінності й нині та потребують уваги і подальшого вивчення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Пасічник Н. Викладання науки про фінанси у Ніжинському юридичному лицей князя Безбородька. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. Вип. 1. Ч. 2. С. 106–115.
2. Міхневич Л.В. Здобутки правознавців Волинського (Кременецького) лицю. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 2. С. 35–39.
3. Коляденко С. Кременецький лицей у системі освіти Волині (XIX – 30-ті рр. XX ст.). Житомир, 2002. 131 с.
4. О курсах учения в лицеях (с означением преподавателей каждого предмета и методы их преподавания). *Журнал Министерства народного просвещения*. 1834. Ч. IV. С. 434–442.
5. Міхневич Л.В. Підготовка юридичних кадрів у Ришельєвському лицей за Статутом 1837 року // Збірник наукових праць «Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова». Серія 18. Економіка і право. Вип. 24. 2014. С. 131–138.
6. Обзор преподавания наук в Ришельевском лицее в течение 1842–1843 учебного года. Одесса, 1842. 20 с.
7. О ходе преподавания наук в Ришельевском лицее в 1863/64 академическом году. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1864. Ч. CXXIV. С. 88–98.
8. Историческая записка о состоянии и действиях Ришельевского лицея, с 28 августа 1856 по 1 сентября 1857 года. Торжественный акт Ришельевского лицея по случаю окончания 1856–1857 академического года, открытия курсов в новом здании. Одесса: Тип. Л. Нитче, 1857. С. 1–14.
9. Міхневич Л.В. Міжнародне право за межами класичних університетів (дорадянський період). *Альманах міжнародного права*. 2017. № 18. С. 38–47.
10. Устав Гимназии высших наук князя Безбородко. Дополнение к СП по МНП (1803–1864). СПб.: в типографии Императорской Академии наук, 1867. С. 212–223.
11. Міхневич Л.В. Школа практичної юриспруденції в Ніжині. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2014. № 9. С. 14–17.
12. Извлечение об ученых и литературных трудах профессоров и прочих преподавателей в учебных заведениях Министерства народного просвещения за 1849 г. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1851. Ч. LXIX. Отд. III. С. 1–28.
13. Извлечение об ученых и литературных трудах профессоров и прочих преподавателей в учебных заведениях Министерства народного просвещения за 1853 г. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1855. Ч. LXXXV. Отд. III. С. 1–30.
14. Годовой отчет по лицю князя Безбородко за истекший 1857/58 учебный год. ЦДІАУ. Ф. 707. Оп. 24. Спр. 348.
15. Извлечение из отчета лиц, отправленных за границу для представления к профессорскому званию. Отчет кандидата Льва Ждановича. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1864. Ч. CXXIII. С. 90–97.
16. Извлечение из отчета лиц, отправленных за границу для представления к профессорскому званию. Отчет кандидата Льва Ждановича. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1864. Ч. CXXIV. С. 103–104.
17. Отчет о состоянии лицея князя Безбородко за 1872 год. ЦДІАУ. Ф. 707. Оп. 38. Спр. 161.
18. Отчет по лицю князя Безбородко за 1865 год. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1865. Ч. CXXXII. С. 47–53.